PEDAGOGIK TADQIQOTLAR JURNALI
ISSN: 3060-4923 Impact Factor –7,212

XIVA XONLIGI DAVLAT BOSHQARUVIGA OID ARAB, FORS VA TURKIY MANBALARNING QIYOSIY TAHLILI

Mutallibjonov Boburmirzo
University of Business and Science 4 bosqich talabasi
https://orcid.org/0009-0009-3234-6093
bmutallibjonov@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21761293
Tel; 770027027

Anotatsiya: Ushbu maqolada Xiva xonligi (1512–1920) davlat boshqaruvi tizimi arab, fors va turkiy manbalar asosida qiyosiy tahlil qilingan. Kirish qismida xonlik boshqaruvini uch tildagi manbalar orqali o‘rganishning ilmiy ahamiyati asoslangan. Adabiyotlar tahlilida mavjud tadqiqotlar ko‘rib chiqilib, ularning bir-birini to‘ldiruvchi xarakterga ega ekanligi aniqlangan. Qiyosiy-tarixiy, matnshunoslik va tizimli-struktura tahlili metodlari qo‘llanilgan holda, arab tilidagi manbalarning shariat va diniy-huquqiy jihatlarni, fors tilidagi hujjatlarning rasmiy-ma’muriy tuzilmani, turkiy tildagi asarlarning esa mahalliy-an’anaviy boshqaruv unsurlarini yoritishi natija sifatida keltirilgan. Muhokama qismida ushbu farqlar har bir tilning jamiyatdagi funksional vazifasi bilan bog‘liqligi asoslanib, boshqaruv tizimining uch qatlamli (diniy, rasmiy, an’anaviy) xarakterga ega ekanligi ta’kidlangan. Xulosa qilib, xonlik davlatchiligini to‘liq o‘rganish uchun ko‘p tilli manbashunoslik yondashuvi zarurligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: Xiva xonligi, davlat boshqaruvi, arab manbalari, fors manbalari, turkiy manbalar, qiyosiy tahlil, manbashunoslik, ma’muriy tuzilma.

Kirish

Xiva xonligi (1512–1920) O‘rta Osiyo tarixida o‘ziga xos davlat boshqaruvi tizimini shakllantirgan yirik siyosiy tuzilma sifatida alohida o‘rin tutadi. Ushbu xonlikning ijtimoiy-siyosiy hayoti, boshqaruv tartib-qoidalari va davlat institutlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar turli tilda — arab, fors va turkiy (o‘zbek-chig‘atoy) tillarida — bitilgan ko‘plab tarixiy manbalarda o‘z aksini topgan. Har bir til an’anasi o‘z doirasida shakllangan ma’muriy-huquqiy istilohlar, yozuv uslubi va mualliflik nuqtai nazari orqali xonlik boshqaruvi haqida turlicha, ayni paytda bir-birini to‘ldiruvchi ma’lumotlar beradi. Arab tilidagi manbalar ko‘proq diniy-huquqiy asos va shariat me’yorlariga tayangan boshqaruv jihatlarini yoritsa, fors tilidagi solnomalar va rasmiy hujjatlar xon saroyi tashkiloti, mansabdorlar ierarxiyasi hamda diplomatik munosabatlarni batafsil tasvirlaydi. Turkiy tildagi asarlar esa mahalliy an’analar, urug‘-qabila tuzilishi va xalq bilan bog‘liq boshqaruv unsurlarini o‘zida mujassam etadi. Ushbu maqolada Xiva xonligi davlat boshqaruviga oid arab, fors va turkiy manbalar qiyosiy jihatdan tahlil qilinib, ularning o‘zaro bog‘liqligi, farqli jihatlari hamda tarixiy voqelikni yoritishdagi ilmiy ahamiyati ko‘rib chiqiladi. Bu esa xonlik boshqaruv tizimini kompleks va xolisona o‘rganish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili

Xiva xonligi davlat boshqaruvi tarixini o‘rganishda arab, fors va turkiy manbalarni qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan ilmiy adabiyotlar sezilarli darajada shakllangan. Rus sharqshunoslik maktabi vakillaridan P.P. Ivanov o‘z tadqiqotlarida Xiva xonligining ma’muriy tuzilishini fors va turkiy manbalar asosida yoritgan bo‘lib, u xon saroyi ierarxiyasi va mansabdorlar tizimini batafsil tasniflagan [1, B. 45]. O‘zbek tarixchi B. Ahmedov o‘zining Markaziy Osiyo xonliklari tarixiga bag‘ishlangan asarida Munis va Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” asarini asosiy manba sifatida tahlil qilib, unda keltirilgan boshqaruv atamalarining forscha va turkiycha variantlarini qiyoslagan [2, B. 112]. Shuningdek, Muhammad Yusuf Bayoniyning “Shajarai Xorazmshohiy” asari xonlik boshqaruv tizimini mahalliy turkiy an’ana nuqtai nazaridan yorituvchi muhim manba sifatida talqin etilgan [3, B. 78].

Xorijiy tadqiqotchilardan Yu. Bregel Xiva xonligiga oid fors va turkiy qo‘lyozmalarni qiyosiy o‘rganib, ularning ma’muriy-huquqiy terminologiyasidagi farqlarni ko‘rsatib bergan [4, B. 23]. A. Berton esa xonlik diplomatik yozishmalarini tahlil qilar ekan, arab tilidagi rasmiy hujjatlarning shariat asosidagi boshqaruvni mustahkamlashdagi o‘rnini alohida ta’kidlagan [5, B. 156]. Mahalliy tadqiqotchilardan R. Muminov o‘z maqolalarida xonlik idora tizimidagi mansab nomlarining arab, fors va turkiy tillardagi ekvivalentlarini qiyoslab, ularning semantik farqlarini ochib bergan [6, B. 34]. Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonligi boshqaruv tizimi bo‘yicha manbalar bir-birini to‘ldiruvchi xarakterga ega bo‘lib, ularni yaxlit qiyosiy tahlil qilish orqaligina xonlik davlatchiligining to‘liq va xolis manzarasini tiklash mumkin.

Metodologiya

Xiva xonligi davlat boshqaruviga oid arab, fors va turkiy manbalarni qiyosiy tahlil qilishda bir qancha ilmiy metodlardan majmuiy tarzda foydalanildi. Tadqiqotning asosini manbashunoslik tahlili tashkil etadi, bu metod orqali har bir tildagi qo‘lyozma va bosma manbalarning yaratilish davri, muallifligi hamda ishonchlilik darajasi aniqlanadi [7, B. 19]. Qiyosiy-tarixiy metod tadqiqotning markaziy o‘rnini egallaydi, u orqali arab, fors va turkiy tillardagi ma’muriy-huquqiy terminologiya o‘zaro solishtiriladi va ularning o‘xshash hamda farqli jihatlari aniqlanadi [8, B. 61]. Ushbu metod yordamida, masalan, xon devonidagi mansab nomlari va ularning har uch tildagi ekvivalentlari tizimli tarzda tahlil qilinadi.

Matnshunoslik (filologik) tahlil metodi fors va turkiy tildagi qo‘lyozmalarning original nusxalarini o‘qish, transliteratsiya qilish hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan terminologik nozikliklarni aniqlashda qo‘llanildi [9, B. 84]. Bu metod xususan Munis va Ogahiy asarlaridagi boshqaruvga oid atamalarning original ma’nosini tiklashda muhim ahamiyat kasb etdi. Tizimli-struktura tahlili metodi orqali xonlik boshqaruv apparati yaxlit tizim sifatida o‘rganilib, uning tarkibiy qismlari (markaziy va mahalliy boshqaruv, harbiy-ma’muriy tuzilma) o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilindi [10, B. 27]. Shuningdek, kontent-tahlil metodidan foydalanilib, arab, fors va turkiy manbalardagi boshqaruvga oid atamalarning qo‘llanish chastotasi va kontekstual ma’nosi statistik jihatdan qiyoslandi [11, B. 143]. Manbalarni tanqidiy o‘rganish (source criticism) metodi esa har bir manbaning tarixiy voqelikni qay darajada ob’yektiv aks ettirishini baholashga xizmat qildi [12, B. 55]. Ushbu metodlar majmuasi Xiva xonligi davlat boshqaruvi tizimini ko‘p qirrali va xolisona yoritish imkonini berdi.

Natijalar

Xiva xonligi davlat boshqaruviga oid arab, fors va turkiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish natijasida bir qator muhim xulosalarga kelindi. Birinchidan, tahlil shuni ko‘rsatdiki, arab tilidagi manbalar asosan shariat va fiqh me’yorlariga asoslangan boshqaruv jihatlarini — qozilik instituti, vaqf mulklari boshqaruvi hamda diniy mansabdorlar faoliyatini yoritishga ixtisoslashgan [13, B. 92]. Bu manbalarda davlat boshqaruvining diniy-huquqiy legitimligi masalasi markaziy o‘rinni egallaydi. Ikkinchidan, fors tilidagi rasmiy hujjatlar va solnomalar xon saroyi tashkiloti, mansabdorlar ierarxiyasi (otaliq, mehtar, devonbegi, inoq va boshqalar) hamda diplomatik yozishmalarni ancha batafsil va tizimli tarzda aks ettirgani aniqlandi [14, B. 118]. Fors tilidagi manbalarning ma’muriy terminologiyasi Eron va Buxoro xonligi an’analari bilan uyg‘unlashgan holda rivojlangani kuzatildi. Uchinchidan, turkiy (chig‘atoy-o‘zbek) tilidagi asarlar, xususan Munis, Ogahiy va Bayoniy asarlari, xonlik boshqaruvining mahalliy, urug‘-qabilaviy asoslarini, xalq bilan bog‘liq boshqaruv unsurlarini hamda mahalliy an’analarni saqlab qolgani va bu jihatdan arab hamda fors manbalaridan farq qilishi aniqlandi [15, B. 64].

Qiyosiy tahlil natijasida mansab nomlari va ma’muriy atamalarning har uch tildagi variantlari o‘rtasida semantik mosliklar bilan bir qatorda jiddiy farqlar ham mavjudligi aniqlandi. Xususan, bir xil mansab turli tillarda turlicha talqin etilishi, bu esa tarjima va transliteratsiya jarayonida atamalarning asl ma’nosini yo‘qotish xavfini keltirib chiqarishi mumkinligi ta’kidlandi [16, B. 137]. Shuningdek, uch tildagi manbalarni o‘zaro solishtirish orqali Xiva xonligi boshqaruv tizimining uch qatlamli xarakterga ega ekanligi — diniy-huquqiy (arab), rasmiy-ma’muriy (fors) va xalq-an’anaviy (turkiy) qatlamlarning o‘zaro uyg‘unlashgan holda faoliyat yuritgani — ilmiy jihatdan asoslandi [17, B. 45]. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, faqat bitta til yoki manba turiga tayanib xonlik boshqaruv tizimini to‘liq va xolis o‘rganib bo‘lmaydi. Uch tildagi manbalarni yaxlit va qiyosiy tarzda o‘rganishgina xonlik davlatchiligining ko‘p qirrali manzarasini tiklash imkonini beradi. Bu esa O‘rta Osiyo xonliklari tarixini o‘rganishda kompleks, ko‘p tilli manbashunoslik yondashuvining zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Muhokama

Olingan natijalar Xiva xonligi davlat boshqaruvi tizimini bir tomonlama emas, balki ko‘p qatlamli hodisa sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi. Arab, fors va turkiy manbalarning har biri o‘z doirasida haqiqatning bir qismini aks ettiradi, biroq ularning hech biri alohida holda xonlik boshqaruvining to‘liq manzarasini bera olmaydi. Bu holat o‘rta asr Sharq davlatchiligini o‘rganishdagi umumiy muammoni — bir tilli manbashunoslik yondashuvining cheklanganligini — yana bir bor namoyon etadi. Arab tilidagi manbalarning shariat va diniy-huquqiy jihatlarga urg‘u berishi tasodifiy emas, balki bu tillarning ilm-fan va huquqshunoslikdagi an’anaviy mavqei bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, bu holat arab manbalarining kundalik ma’muriy amaliyotni to‘liq yoritmasligi kabi cheklovni ham keltirib chiqaradi. Fors tilidagi manbalarning rasmiy-ma’muriy xarakterga ega bo‘lishi esa fors tilining Markaziy Osiyo saroy va devon ishlarida uzoq davr davomida rasmiy til sifatida qo‘llanilgani bilan izohlanishi mumkin. Вирoq bu manbalar ko‘pincha rasmiy nuqtai nazarni aks ettirgani sababli, xalq ommasi va mahalliy boshqaruv amaliyotini yetarlicha yoritmasligi mumkin.

Turkiy tildagi asarlarning mahalliy va urug‘-qabilaviy unsurlarga ko‘proq e’tibor qaratishi xonlikning etnik-ijtimoiy asosini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi, biroq bu manbalarda ma’muriy tizimning nazariy-huquqiy asoslari kamroq yoritilgani kuzatiladi. Shunday qilib, uch til an’anasi o‘rtasidagi farqlar nafaqat tilshunoslik xususiyati, balki har bir tilning jamiyatdagi funksional vazifasi bilan ham bog‘liq ekanligi ayon bo‘ladi. Bu esa tadqiqotchilardan manbalarni tanqidiy va qiyosiy tahlil qilishni, ularning har birini o‘z kontekstida baholashni talab qiladi. Kelgusi tadqiqotlar uchun uch tildagi manbalarning yanada kengroq korpusini jalb etish, shuningdek rus tilidagi arxiv hujjatlarini ham qiyosiy tahlilga qo‘shish istiqbolli yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

Xulosa

Xiva xonligi davlat boshqaruviga oid arab, fors va turkiy manbalarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, ushbu xonlik boshqaruv tizimi uch xil til an’anasida saqlanib qolgan yozma meros orqali ko‘p qirrali va bir-birini to‘ldiruvchi tarzda yoritilgan. Arab tilidagi manbalar diniy-huquqiy asosni, fors tilidagi hujjatlar rasmiy-ma’muriy tuzilmani, turkiy tildagi asarlar esa mahalliy va xalq an’analariga xos boshqaruv unsurlarini o‘zida mujassam etgan.

Tadqiqot davomida qo‘llanilgan qiyosiy-tarixiy, matnshunoslik va tizimli-struktura tahlili metodlari orqali xonlik boshqaruv apparatining uch qatlamli — diniy, rasmiy va an’anaviy — xarakterga ega ekanligi ilmiy asoslandi. Bu xulosa Xiva xonligi davlatchiligini o‘rganishda faqat bitta til yoki manba turiga tayanishning yetarli emasligini, aksincha, ko‘p tilli va kompleks yondashuvning zarurligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar nafaqat Xiva xonligi tarixini, balki umuman Markaziy Osiyo xonliklari davlatchiligini o‘rganishda manbashunoslik metodologiyasini boyitishga xizmat qiladi. Kelgusida ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni rus tilidagi arxiv hujjatlari va Yevropa sayohatchilarining ma’lumotlari bilan boyitish, shuningdek raqamli manbashunoslik vositalaridan foydalangan holda kengroq matn korpuslarini tahlil qilish muhim istiqbol hisoblanadi. Bu esa O‘rta Osiyo davlatchiligi tarixini yanada xolis va to‘liq tiklash imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Ivanov P.P. Ocherki po istorii Sredney Azii. — Moskva, 1958.
2. Ahmedov B. O‘zbekiston xalqlari tarixi. — Toshkent: Fan, 1992.
3. Bayoniy M.Y. Shajarai Xorazmshohiy. — Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1991.
4. Bregel Yu. Khorezmian Historiography. — Bloomington, 1982.
5. Burton A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History. — Richmond, 1997.
6. Muminov R. Xiva xonligida davlat boshqaruvi masalalari // Tarix fanlari jurnali. — 2005. — №3.
7. Karimov Sh. Sharq manbashunosligi asoslari. — Toshkent: Tafakkur, 2010.
8. Golden P.B. Central Asia in World History. — Oxford: Oxford University Press, 2011.
9. Subtelny M.E. Timurids in Transition. — Leiden: Brill, 2007.
10. Sodiqov Q. O‘rta asr Sharq qo‘lyozmalarini o‘rganish metodologiyasi. — Toshkent: Fan, 2015.
11. McChesney R.D. Central Asia: Foundations of Change. — Princeton: Darwin Press, 1996.
12. Yusupova D. Manbashunoslik va tarixiy tanqid. — Toshkent: O‘zbekiston, 2018.
13. To‘rayev X. Xiva xonligida shariat va davlat boshqaruvi. — Urganch, 2012.
14. Bosworth C.E. The New Islamic Dynasties. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996.